

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепцияси.
2. “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги Қонун. 2016-йил 16-сентябр 3. «Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6196-сон Фармон. 2021 йил 26 март.
4. Халқ депутатлари Сурхондарё вилояти Кенгашининг 61-сессияси учун “Ички ишлар органларининг жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси” йўналишида жорий йилнинг 9 ойи давомида амалга оширган ишлари юзасидан маъруза тезислари.

УРБАНИЗАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИНГ ТЕРМИЗ ШАҲРИ ИҚТИСОДИЙ-ИЖТИМОЙ ҲАЁТИГА ТАЪСИРИ (XIX АСР ОХИРИ - XX АСР БОШЛАРИДА)

Чориев Жамшид Шокиржанович,
Ўзбекистон Республикаси Ёшлар иттифоқи
Сурхондарё вилояти кенгаши раиси, илмий тадқиқотчиси

Аннотация: Шаҳарлар тарихини ўрганиш ва таҳлил қилиш комплекс тарзда қўйилган бир қатор масалаларни ечимини топиш билан боғлиқдир. Ушбу мақолада XIX аср охири - XX аср бошларида урбанизацион жараёнларнинг Термиз шаҳри иқтисодий-ижтимоий ҳаётига таъсири ёритилган.

Калит сўзлар: Урбанизацион жараён, Паттакесар, Самарқанд-Термиз ҳарбий почта йўли, савдо-сотиқ, Термиз шаҳри.

Аннотация: Изучение и анализ истории городов связано с решением ряда сложных задач. В данной статье освещается влияние процессов урбанизации на экономическую и социальную жизнь города Термеза в конце XIX - начале XX веков.

Ключевые слова: процесс урбанизации, Паттакесар, военно-почтовая дорога Самарқанд-Термез, торговля, город Термез.

Abstract: Studying and analyzing the history of cities is related to solving a number of complex problems. In this article, the influence of urbanization processes on the economic and social life of Termiz city in the late XIX - early XX centuries is highlighted.

Key words: Urbanization process, Pattakesar, Samarkand-Termiz military postal road, trade, Termiz city.

Шаҳарлар тарихи масаласи доимо кўп қиррали муаммо тарзида эътироф этилган. Ушбу муаммони ўрганиш жамият тараққиётининг муҳим масалаларини ҳал қилишга хизмат қилиб давлат ва мамлакатнинг тарихий ривожланишининг устувор йўналишларига аниқлик киритиради ва чуқурлаштиради. Шундай экан, шаҳарлар тарихини ўрганиш ва таҳлил қилиш комплекс тарзда қўйилган бир қатор масалаларни ечимини топиш билан боғлиқдир.

Тарихий манбаларнинг ва шаҳар вайроналарининг гувоҳлик беришича, Термиз шаҳри ўзининг икки ярим минг йилдан ортиқ умри давомида уч жойда уч марта қайтадан тикланган: Кўҳна Термиз ёки Кушон Термизи Амударё бўйида милоддан аввалги VII аср ва милодий XIII асрлар (уни Чингизхон вайронага айлантирган), Чингизхон талофатидан сўнг Сурхондарё бўйида, ҳозирги Султон Саодат номи билан аталувчи мақбара атрофида Эски Термиз (XIII-XVIII асрлар), бугунги Термиз шаҳри эса Паттакесар қишлоғи заминида XVIII асрнинг иккинчи ярмида бунёд этилди.

Ҳозирги Термиз 1758 йилда Сурхондарё бўйидаги Эски Термиздан тахминан 8 километр жанубда Паттакесар қишлоғи ўрнида пайдо бўлди. Паттакесар қишлоғи эски термизликлар томонидан ўтин учун кесиб олинган патта чангалзорларидаги дарахтлар ўрнида очилиб қолган майдонда туркманлар томонидан барпо қилинган еди[3].

Термиз шаҳрининг бу ерда қурилиши инглизларнинг Ҳиндистонни забт этиб, Афғонистон ҳатто, Бухоро хонлигини Чор Россиясига қарши ундаётган бир даврга тўғри келади. Шундай шароитда Россия ўз таъсирини ошириш мақсадида Ўрта Осиёга, жумладан Шарқий Бухорога ҳарбий юришни бошлаб юборди. Шарқий Бухоронинг таркибий қисми бўлган Жанубий Сурхондарёнинг Термиз шаҳри XIX асрнинг охири- XX асрнинг бошларида бир қанча ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларни бошидан кечирди.

1873 йилнинг 18 сентябридаги сулҳга биноан, Бухоро Россияга қарам давлат ҳисобланиб, унга бошқа мамлакатлар билан алоқа қилиш ман этилиб, Каркидан Вахш дарёсининг қуйилиш жойларигача бўлган минтақа руслар учун «стратегик» аҳамиятга эга ерлар деб белгиланди.

1888 йилнинг 23 июнида бу шартнома қайта кўрилди ва қўшимчалар киритилди[8]. Шунга асосан, Термизда рус қўрғони қуриш масаласи ҳал этилади. Шунингдек Термизга кўчиб келиши ҳамда товар омборлари, саноат корхоналари, ҳар хил кичик дўконлар, яшаш учун уйлар, кемалар тўхтайдиган жой (пристан) қуриш учун ер-мулк олишга рухсат этилди. Айнан шу шартнома Шарқий Бухоронинг қадим-қадимдан авлиёлар шаҳри ҳисобланган Термиз заминига бу юртларга бегона бўлган «узоқ Европа шамолини», рус моддий ва маънавий маданиятини олиб келишига асос бўлди, десак хато қилмаймиз.

1896 йили баҳорида Самарқанд-Термиз ҳарбий почта йўли қуриш лойиҳаланди. 1897 йил баҳорида шошилиш равишда деҳқонлар кучи билан қурила бошланди. 1900 йилнинг май ойида бир неча ерда бошланган бу иш 1901 йилда тугалланди. Унда Самарқанддан Термизгача 14 та бекат бор эди. 1903 йилда Термизга бу йўл билан эмас балки Чоржўй орқали, кемада генерал-губернатор Иванов келиб-кетиб, почта-телеграф йўл қурилиши билан танишди[2].

Самарқанд-Термиз почта қурилиши ва ҳаракатлар туфайли Термизга фуқароларнинг келиши тезлашди. Рус ишбилармонлари Россия билан Бухоро амирлиги ўртасидаги савдоалоқаларинияхширивожланишидан фойдаланиб, Термизда савдо дўконларини ҳамда корхоналарини тезлик билан очишга, маҳаллий халқдан арзон нархда хом-ашё ҳамда деҳқончилик маҳсулотларини сотиб олиб Россияга жўнатишга киришди. Натижада Термизда доимий яшовчи рус фуқароларнинг сони мунтазам тарзда ошиб борди.

1894 йилда Термизда русларнинг йирик ҳарбий кучлари жойлаштира бошланди, шу йили Термизда маҳаллий аҳоли «Тупроққўррон» деб атаган рус қўрғони қурилди[1].

Руслар 1897 йилнинг баҳорида Паттакесарнинг шимолида 40 десятина (ҳозирги Ш.Рашидов кўчасининг икки бетида то Тупроққўрғонгача бўлган жой) ерни ҳарбий казарма, уй-жойлар қуриш учун сотиб олади. Шу тариқа Термизда биринчи маротаба Европа кўринишидаги уй-жойлар пайдо бўлади, бу биноларнинг кўпчилиги ҳозирги Ш.Рашидов кўчасининг икки томонида сақланиб қолган.

1891-1906 йилларда рус қўрғони хом-ғишт девор билан айлантириб олинади ва ўзига хос қалъа-шаҳар юзага келади. Шундай қилиб, Термиз Амударё соҳилидаги рус ҳарбий қалъасига айлантирилади. Ҳаммаси бўлиб шу вақтда Термизда 8000 рус яшарди[6]. Термиз ҳарбий шаҳар сифатида тез ривожланиб боради. Чор Россияси Ўрта Осиё ҳудудида вазиятнинг кескнлашуви хавфи борлигини ҳисобга олиб 1892 йилда махсус кенгаш-йиғилиш чақиради ва бу йиғилишда Бухородан Термизгача, Термиздан Ҳисоргача, Термиздан Кўлобгача темир йўл қуриш масаласи муҳокама этилади. Бухородан Термизгача темир йўл қурилиши ҳақида 1910 йил 10 апрелида Россия ҳукуматининг қарори чиқади. Бухоро амири ушбу қарорга ўз розилигини билдириб 1912 йилнинг 15 июнида Россия йирик корхонаси эгаси, муҳандис Ковалевский билан темир йўл қурилиши ҳақида шартномани имзолайди[5].

1913 йили Ковалевский «Бухоро темир йўлини қуриш акционерлик жамияти»ни таъсис этади. Бухоро-Термиз темир йўл қурилиши 1914 йилнинг 16 июнида бошланиб 1916 йилнинг 15 июнида тугалланади. Унинг умумий масофаси 572 верстга тенг эди. Темир йўл қурилишида 7 мингдан кўпроқ киши иштирок этди. Улардан 500 нафари Россиянинг Пенза губерниясидан ёлланган руслар эди[1]. Қурилишда афғонлар, эронийлар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари бор эди. Шунингдек

қурилишда атроф қишлоқлардан келган 6 мингдан ортиқ ўзбек, тожик, туркман иштирок этишди. қурилиш тамомлангандан сўнг уларнинг кўплари темир йўл ишчилари, темирчи, слесар ва бошқа соҳаларда касб эгаллашди ва Термизда муқим яшай бошлашди. Шундай қилиб Термиз XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларида шарқ ва ғарб моддий ва маънавий маданиятини ўзида уйғунлаштирган ўзига хос байналмилал шаҳарга айланди.

Бу даврда нафақат Термизда, балки бутун ўлкада ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй берди, пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш, рус капиталининг кириб келишига имконият яратилди. Бу даврда Термиз теваарак-атрофга рус товарларини (молларини) тарқатиш марказига айланди, Термизда Россия савдо фирмалари иш бошлади, уларга хизмат кўрсатувчи транспорт жамиятлари юзага келди.

1916 йилги маълумотларга кўра қисқа вақт ичида Термизда минерал сув ва мева шарбати ишлаб чиқарувчи цех иш бошлади. Молия муассаси ва давлат жамғарма кассаси, нефть фирмалари очилди. Термизда жами 28 та савдо-саноат корхонаси, жумладан Матчонбоевларнинг 150 ишчиси бўлган пахта заводи ва Шамсуддиновларнинг мойжувози иш бошлади[4]. Қисқа муддатда Чоржўй-Термиз, Термиз-Кўлоб автойўллари қурилди.

Термизда 1914 йилда цирк эгаси (афсуски исми шарифини аниқлаш имкони бўлмади)нинг ҳиммати билан кўчма электр станцияси ўрнатилди ва биринчи марта 50 лампочка электр шуъла таратди. Термизда турли миллат вакиллари яшасада, уларнинг эътиқодлари, урф-одатлари чекланмади. Масалан, 1906 йилда Термизда ҳарбийлар қурган рус черкови ва унинг олдида биринчи рус мактаби иш бошлаган бўлса, 1916 йилда маҳаллий бой Имомалибой томонидан мусулмон масжиди Мулло Мурчбобо қурилди. Шу йили мусулмонларнинг шиа мазҳаби ихлосмандлари учун (термизлик форслар учун) ҳам масжид қурилади (ҳозирги халқ табобати маркази биноси)[7]. Шуниси диққатга сазоворки, Термиз шаҳрининг моддий ва маънавий маданиятини ривожлантиришда маҳаллий бойлар, савдогарлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшади. Юқорида номи зикр қилинган маҳаллий савдогар Имомалибой ўз маблағлари ҳисобидан шаҳар марказий шифохонасини, шаҳар маданият уйи ва бошқа кўплаб биноларни қуриб берган эди. Кейинроқ Шўролар ҳукуматига бу иморатлар Имомалибой томонидан беминнат топширилди. Имомалибой ўз даврининг маълумотли, уддабурон савдогарларидан эди[6].

Саноат, транспорт, айниқса темир йўл қурилиши, савдо-сотиқнинг ривожланиши туфайли аҳоли сонининг ошиши юз берди, аҳоли қишлоқдан иш ахтариб келувчилар ҳисобига кўпая борди. Натижада Термиз ҳудудида ҳарбий қалъадан ташқарига чиқиб Шарқий Бухоронинг ўзига хос саноат марказига айланиб борди. Янги Термиз шаҳри пайдо бўлди. Бу шаҳар ўзининг кенг, равон кўчалари, Европа услубига мансуб биноларни, шаҳар аҳолисининг кўпчилигини руслар ташкил қилиши билан Шарқий Бухоро шаҳарлари ичида ажралиб турарди. Хуллас, Термиз ўша даврда Чор Россиясининг Шарқий Бухоро жанубида жойлашган ўзига хос ҳарбий истеҳкомни эди, десак хато қилмаган бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ананьев А.Г. «Шеробод воҳаси ерларини Сурхон суви ёрдамида суғориш лойиҳаси». Тошкент, Туркистон генерал губернаторлиги босмахонаси, 1911.
2. Бартольд В.В. «Термиз», Соч, Т. III, М., 1965. 1 423 с.
3. Козловский В.Л. «Термиз шаҳрининг тарихи». Т.: 1962, 12 б.
4. Мирзаев З, Қобилов Э. «Сурхондарёда пахтачилик ва Термиз пахта тозалаш заводи тарихи» Термиз, 1996, 11-15 б.
5. Сафаров Ш. Термиз ва термизийлар. Термиз, «Жайхун», 1993, 47 б.
6. Турсунов С ва бошқалар. «Сурхондарё тарих кўзгусида». Т.: «Шарқ» 2001, 45 б.
7. Сурхондарё вилояти давлат архиви материаллари: 58, 77 фондлар.
8. Сурхондарё вилояти давлат архиви материаллари: 58 фонд, 2 рўйхат, 11 варақ.